

ГЕРБ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ: ЙОГО ЗОБРАЖЕННЯ ТА ПОХОДЖЕННЯ

Герб гетьмана Івана Мазепи, який був одним з найбільших меценатів свого часу, вміщено в багатьох прижиттєвих творах мистецтва – малюнках, дереворитах тощо. Незважаючи на інспіроване з Москви прагнення до нищення всього, що нагадувало б про Мазепу, з тої спадщини збереглося чимало¹. Завдяки цьому сьогодні ми не маємо значних складностей з питанням про вигляд герба гетьмана. Йдеться про герб Курч², зображення якого в мазепинські часи іноді подавалося і в дзеркальному відображенні³, а з часом набуло і деяких видозмін⁴.

У другій половині 1707 року імператор Йозеф I надав гетьману Івану Мазепі титул князя Священної Римської імперії германської нації. Його основою став срібний знак старовинного герба Курч із срібним півмісяцем (праворуч) та золотою шестикутною зіркою (ліворуч) на червоному полі. Це зображення продовжило практику дзеркального відображення півмісяця та зірки, що є важливим аргументом на користь невідповідності цього варіанту. Окрім таких обов'язкових атрибутів, як князівські мантия та корона, суттєвим доповненням традиційного гербового знака є зображення срібного обладунку, повернутого ліворуч у три чверті⁵.

Проблемним до сьогодні залишається питання про шляхи набуття герба Курч предками гетьмана – білоцерківськими боярами Мазепами-Колединськими. В давніх гербовниках цей герб описано як такий, що ним користувався лише один рід – князі Курцевичі.

У гербовнику Бартоша Папроцького “Herbu rycerstwa polskiego”, котрий вперше було видано в Кракові в 1584 році, Курч вміщено серед оригінальних давніх гербів, якими користувалися роди Великого князівства Литовського. Папроцький зазначив, що користувався ним тоді рід Курчів, які мешкали на Волині. З них він згадав двох братів князів Дмитра Булу та Олександра Курцевичів⁶, мужніх воїнів його часів, які відзначилися в битвах з татарами⁷. Згодом цю інформацію з певними доповненнями зустрічаємо в гербовниках Окольського⁸, Кояловича⁹ та Несецького¹⁰. В останніх з'являється думка про зв'язок герба Курч з гербом Косьцеша¹¹.

У всіх цих гербовниках вміщено однотипне зображення герба Курч, проте використання його кожним членом князівського роду Курцевичів могло призводити до появи нового оригінального варіанта. Про це свідчить зображення з печаток володимирського підстарости князя Олександра Курцевича (1584 р.), білоцерківського підстарости князя Дмитра Булиги-Курцевича (1581 р.) та князя Яна Коріатовича-Курцевича (1755 р.)¹². З публікації цих відбитків робимо припущення, що в гербовниках кінця XVI – середини XVIII ст. зафіксовано початкове зображення герба Курч. Натомість у повсякденному вжитку князі Курцевичі використовували на своїх печатках різні персональні варіанти родового герба. Значні відмінності між варіантами герба Курч князів Олександра та Дмитра можна пояснити вже тим, що вони були не рідними, а двоюрідними братами¹³. Князь Ян, можливо, був прапраправнуком князя Дмитра Булиги-Курцевича¹⁴. Цікаво, що фрагмент предківського герба перетворився до середини XVIII ст. на перевернутий знак герба Косьцеша, на що могли вплинути як згадані вище припущення в гербовниках, так і можливий шлюб одного з князів Курцевичів з шляхтянкою герба Косьцеша.

З цих даних зрозуміло, що Курч є давнім та самобутнім гербом роду князів

**Герб Курч
в книзі Бартоша
Папроцького
"Herby rycerstwa
polskiego" 1584 р.**

згадок про князівський титул Мазеп у другій половині XVI – першій половині XVII ст. та особливо в часи гетьманату Івана Мазепи. Важко припустити, щоб у часи, коли князівський титул навіть зубожілій родині надавав великого суспільного престижу, Мазепи з власної волі уникали його використання. Особливо неймовірною така відмова від титулу виглядала б за часів гетьмана Івана Мазепи, адже свою належність до давнього князівського роду останній зміг би добре використати в тривалій політичній грі з московською елітою.

**Герб Курч
в книзі Каспра
Несецького
"Herbarz Polski"
1840 р.**

Протягом цього ж часу Мазепи належали до невеличкої групи найвпливовіших білоцерківських земянських та боярських родів¹⁶, з яких ті ж Курцевичі мали добирати урядників для управління староством.

Хоча доля дітей князів Дмитра та Йони Курцевичів більш-менш відома, проте князь Дмитро як один з найбагатших та найвпливовіших представників роду міг видати за котрогось із Мазеп котрись свою біднішу родичку. Власне гетьман Мазепа не обов'язково мав би вести свій родовід від такого доволі ймовірного шлюбу Мазепи з Курцевичівною. Престиж князівського титулу був таким значним, що достатньо було одному з білоцерківських Мазеп побратися із князівною, щоб інші родичі вже на цій підставі могли користуватися чи бути прийняті до герба князів Курцевичів. Що така практика не була чимось винятковим для кінця XVI – початку XVII ст. свідчить прийняття князями Ружинськими до свого герба шляхтича Миколая Нецевича¹⁷.

Такий чи подібний перебіг подій міг призвести до прийняття Мазепами герба Курч князів Курцевичів. Додатковими аргументами на користь шлюбу одного з предків чи родичів гетьмана Мазепи з Курцевичівною є близькість варіанту

Курцевичів, що розвинувся, можливо, із знака власності одного з їхніх предків. З огляду на це можливими є такі сценарії набуття герба Курч Мазепами:

- Мазепи є гілкою князів Курцевичів та використовували Курч як давній герб своїх предків;
- Мазепи мали родинні пов'язання з князями Курцевичами і були прийняті останніми до свого герба;
- Мазепи були слугами князів Курцевичів і з часом почали використовувати їхній герб.

Щодо першого сценарію слід зауважити, що він є малоймовірним вже з огляду на повну відсутність будь-яких

**Герб Курч в книзі
Шимона Окольського
"Orbis Polonus" 1641 р.**

Другий сценарій є, на наш погляд, найімовірнішим. Родини князів Дмитра та його сина Йони Курцевичів були з 1578 р. до 1618 р., тобто протягом сорока років, пов'язані з Білоцерківським староством, бо ці князі обіймали тоді посаду білоцерківського підстарости¹⁵.

Посада підстарости у випадку Білоцерківського староства, яке на той час (протягом 1559-1620 рр.) тримали князі Василь-Костянтин та його син Януш Острозькі, означала найвищого місцевого урядника, який постійно перебував у Білій Церкві. Останнє було зумовлене високим статусом князів Острозьких, які господарили в своїх величезних маєтках та численних королівщинах через намісників та підстарост. Таким чином, князі Дмитро та Йона Курцевичі тривалий час очолювали адміністрацію Білоцерківського староства безпосередньо на місці.

**Герби князів Курцевичів з книги
Віктора Виммга "Nieznana szlachta
polska i jej herby" 1908 р. (зверху вниз):
князя Олександра (1584 р.), князя Дмитра
(1581 р.), князя Яна (1755 р.)**

родового герба князя Дмитра Булиги-Курцевича та герба Мазеп¹⁸, а також факт обіймання посади білоцерківського підстарости князем Йоною Курцевичем¹⁹.

Менш ймовірним, однак все ж можливим, є третій сценарій. Справді, Мазепи-Колединські могли належати до числа слуг князів Курцевичів. Хоча вже в XVI ст. князі Курцевичі належали до числа дрібних служилих князів, проте вони напевно мали слуг, які виконували звичайні для тих часів доручення по управлінню невеликих маєтків самих князів Курцевичів чи обіймали певні дрібні маєткові, судові й земські посади, які залежали від Курцевичів в силу служби цих останніх князям Острозьким. Відомо, що князі Курцевичі з середини XV ст. володіли маєтками та обіймали низку посад у Волинському воєводстві²⁰. Знахідки І. Тесленка про родину Мазеп, яка мешкала в другій половині XVI ст. на тих само теренах, та дотичні факти з біографії самого гетьмана свідчать на користь наявності зв'язків роду Мазеп із Волинням. Проте характер тих зв'язків та їх початки залишаються поки що не з'ясованими, що не дозволяє відкинути ідею про прийняття князями Курцевичами до родового герба предка Мазеп як свого слуги.

Нові знахідки можуть у майбутньому суттєво доповнити наші знання про герб Мазеп. Цьому сприятимуть і нові генеалогічні знахідки з XVI ст. і, особливо, публікація сфрагістичних пам'яток, які б стосувалися як Мазеп, так і князів Курцевичів.

Джерела та література, примітки:

1. Цей факт є дуже промовистим й унаочнює різницю між офіційною позицією Російської імперії й РПЦ та ставленням українського суспільства до гетьмана Мазепи.

2. Приклад правильного зображення герба І. Мазепи містить, зокрема, водяний знак на тогочасному гетьманському папері (*Мазепа: Збірник / Передм., упоряд. тексту й іл., комент. Ю. І. Іванченка. – Київ: Мистецтво, 1993. – С. 85*).

3. Дзеркальне відображення герба спостерігаємо, наприклад, на малюнку з арабського Євангелія 1708 року (*Українська графіка XI – початку XX ст.: Альбом / Авт.-упоряд. А. О. В'юнник. – Київ: Мистецтво, 1994. – С. 116*).

4. Наприклад, на портреті гетьмана І. Мазепи з літопису Величка (1720 р.) дзеркальне відображення герба поєднане із обома загостреними закінченнями на нижній горизонтальній частині гербового знака (Там само. – С. 63). Найбільше змін порівняно з першою зразком спостерігаємо в зображенні, опублікованому князем Олександром Дабіжею з посиланням на "Allgemeines grosses Warpenbuch": в ньому закінчення на нижній горизонтальній частині гербового знака є прямими, а зірку замінено на півмісяць (див. кольорову вкладку до статті: Дабіжа А. В., князь. *Мазепа-князь и его шляхетский и княжеский гербы // Киевская Старина. – Киев, 1885. –*

№ 12. – С. 715-718). В цій останній статті автор хибно зауважив, що зірка стала новим елементом князівського герба Івана Мазепи.

5. Дабіжа А. В., князь. *Мазепа-князь и его шляхетский и княжеский гербы...* – С. 716 та кольорова вкладка.

6. У тексті брати названі Курчевичами – прізвисьм, яке походить від прізвиська Курч. Згодом його було українізовано й варіант Курцевич увійшов і до польської традиції (Dunin-Borkowski J. S., hr. *Spis nazwisk szlachty polskiej*. – Lwów, 1887. – С. 198). Про це більше див.: Герасименко В. *Родовід князів Курцевичів* // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква: Видавництво ТООС, 2000. – Випуск I. – С. 63.

7. “Klejnotu takim kształtem używaję na Woyniu Kurczowie. Kniai Buia Dymitr Kurczewicz byi wieku mego mkiem znaczym, ktury z pogany wiele a kminie w potrzebach czynii i znacznie je pogramiai. Alexander Kurczewicz, takie brat jego, siiy i mstwa wielkiego, mNei w potrzebach z pogany bywaiy” (*Herby rycerstwa polskiego. Na pikcioro xi.Neg rozdzielone. Przez Bartosza Paprockiego zebrane y wydane roku Panskiego 1584*. – Kraków, 1584. – S. 677; *Herby rycerstwa polskiego. Przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584*. – Kraków, 1858. – S. 862).

8. Okolski S. *Orbis Polonus*. – Cracoviae, 1641. – T. I. – Fol. 510.

9. Ks. *Wojciecha Wijuka Kojaiowicza S.J. Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendium czyli O klejnotach albo herbach kturych familie stanu rycerskiego w prowincjach Wielkiego xikstwa Litewskiego zaiywaj.Ne*. – Kraków, 1897. – S. 116.

10. “Kurcz herb. Jest niby Końciesza ale wywrycona, z ieleęcem odkrzywionym, po prawej stronie jej gwiazda, po lewej ksi.Neiyć nie peiny, jednym rogim do gyry, drugim na dyi: na heimie Ks. Kojai. in MS. kiadzie trzy piyra strusie, i powiada ie tarczy pole powinno byж czerwone” (*Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S.J. powikszony dodatkami z poyniejszych autoryw, rtkopismy, dowodyw urzkdowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza*. – Lipsk, 1840. – Tom V. – S. 451-452).

11. Ks. *Wojciecha Wijuka Kojaiowicza S.J. Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego...* – S. 116; *Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego...* – S. 451-452.

12. *Nieznana szlachta polska i jej herby* / Opracowai W. Wittyg przy wspiudziale S. Dziadulewicza. – Kraków, MCMVIII. – S. 169.

13. Герасименко В. *Родовід князів Курцевичів...* – С. 64.

14. Там само.

15. Князь Дмитро Курцевич обіймав посаду білоцерківського підстарости до своєї смерті в грудні 1596 р., а його син князь Йона вперше згадується на цій посаді в 1612 р. (Там само. – С. 65, 67). Хто був білоцерківським підстаростою в проміжку між кінцем 1596 р. та початком підстаростування князя Йони нам невідомо.

16. З усього білоцерківського землянства та боярства королівські привілеї на маетки в другій половині XVI ст. мали лише Мазепи, Малевичі, Кежановські, Старкевичі-Чирнівські та Черниші. Решта боярства тримала свої маетки з ласки київських воєвод та білоцерківських старост і лише деякі з них отримали на ті маетки королівські привілеї вже на початку XVII ст. (наприклад, Лесовичі). Враховуючи ці факти, доходимо висновку, що Мазепи належали до впливової верхівки білоцерківського боярства. Про це більше див.: Чернецький Є. *Білоцерківський замок: фортифікація, система оборони та події до року 1648*. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2003. – С. 106-117.

17. Миколай Нецевич мешкав у Старокотарській волості князів Ружинських, яка знаходилася в Ковельському повіті. Рід радунських бояр Нецевичів, до якого він належав, користувався гербом Яніна. Однак після шлюбу на початку XVII ст. з князівною Глушею Ружинською, Миколай Нецевич та його нащадки почали користуватися гербом Нечуя, до якого належали князі Ружинські (Герасименко В. *Нарис з історії роду Нецевичів* // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква: Видавництво ТООС, 2001. – Випуск II. – С. 105-107).

18. Близькість цих гербів є справді промовистою, адже інші члени роду Курцевичів, як видно на прикладі герба князя Олександра Курцевича, мали досить відмінні варіанти герба Курч. На аргумент, що князь Дмитро Булига-Курцевич міг видати за котрогось з Мазеп Курцевичівну з іншим варіантом герба Курч, відповімо: за всіх обставин саме князь Дмитро мав приймати нового родича до родового герба Курцевичів, тому його варіант Курча був і більш актуальним для нових членів цього гербового роду.

19. Окрім прихильності князя Януша Острозького, необхідної князю Йоні для отримання такої прибуткової “батьківської” посади, не були б зайвими і родинні зв'язки з чільними представниками білоцерківського землянства та боярства, які могли б клопотатися перед князем Острозьким про таку милість Курцевичу.

20. Герасименко В. *Родовід князів Курцевичів...* – С. 63.